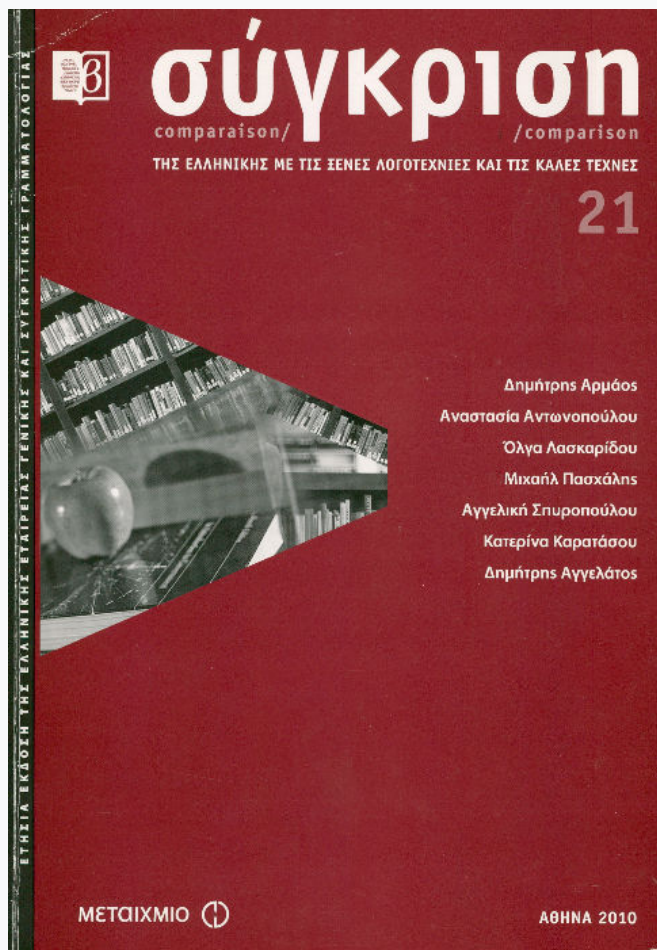

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 21 (2010)

Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες: Θεωρία - Γραφή - Πρόσληψη, επιμέλεια - εισαγωγή Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Σοφία Ντενίση

Δημήτρης Αγγελάτος, Βίκυ Πάτσιου, Αλέξης Ζήρας, Σοφία Ντενίση

doi: [10.12681/comparison.70](https://doi.org/10.12681/comparison.70)

Copyright © 2017

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγελάτος Δ., Πάτσιου Β., Ζήρας Α., & Ντενίση Σ. (2017). Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες: Θεωρία - Γραφή - Πρόσληψη, επιμέλεια - εισαγωγή Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Σοφία Ντενίση. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, 21, 155-175. <https://doi.org/10.12681/comparison.70>

Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη, επιμέλεια – εισαγωγή Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Σοφία Ντενίση, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg, 2009, σελ. 658

Στις 3 Νοεμβρίου 2009, η Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας και οι εκδόσεις Gutenberg οργάνωσαν στο κτήριο «Κωστή Παλαμά» του Πανεπιστημίου Αθηνών την παρουσίαση των Πρακτικών του συνεδρίου «Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογο-

τεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη». Τον τόμο, που επιμελήθηκαν η Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού και η Σοφία Ντενίση, παρουσίασαν οι Δημήτρης Αγγελάτος, Βίκυ Πάτσιου, Αλέξης Ζήρας και Σοφία Ντενίση. Δημοσιεύουμε εδώ τα κείμενα των τεσσάρων ομιλών.

1.

Θα συγκρίναμε το μυθιστόρημα μ' έναν μακρύ περίπατο μέσα από διάφορους τόπους ο οποίος υποθέτει μιαν ήσυχη επιστροφή: το διήγημα, με την ανάβαση σ' ένα λόφο, η οποία έχει ως σκοπό να μιάς προσφέρει θέα την οποία ανακαλύπτουμε από το ύψος αυτό» σημειώνει το 1927 ο σπουδαίος ρώσος φορμαλιστής Μπ. Αϊχενμπάουμ, θέλοντας, παραβολικό τω τρόπω, να επισημάνει τη διαφορά των δύο «αντίπαλων» μορφών ή, αν προτιμάτε, ειδών πεζογραφίας, για να συνεχίσει λίγο παρακάτω, αφήνοντας περιπάτους και αναβάσεις για χάρη των μαθηματικών, ως εξής: «Το διήγημα θυμίζει ένα πρόβλημα το οποίο συνίσταται στο να θέτεις μια εξίσωση μ' έναν άγνωστο: το

μυθιστόρημα είναι ένα πρόβλημα υπαγόμενο σε διάφορους κανόνες το οποίο λύεται με τη βοήθεια ενός συστήματος εξισώσεων με πολλούς αγνώστους και όπου οι ενδιάμεσες κατασκευές είναι πιο σημαντικές από την τελική απάντηση», και να καταλήξει: «Το διήγημα είναι ένα αίνιγμα: το μυθιστόρημα αντιστοιχεί στο παιχνίδι του συλλαβόγριφου ή του γρίφου».¹

Αίνιγμα βέβαια, κατά τον Αϊχενμπάουμ, με την έννοια του απροσδόκητου χαρακτήρα που έχει το αποκορύφωμα της δράσης στο τέλος, απόρροια όσων (αφηγηματικών και εν γένει υφολογικών) τεχνικών συμπύκνωσης είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει, σύμφωνα με την απαίτηση της συντομίας, ο διηγηματογράφος (την απαίτηση της

μικρής έκτασης σε συνδυασμό με την επιδιωκόμενη ένταση της επίδρασης στον αναγνώστη είχε ήδη θεματοποιηθεί από τη δεκαετία του 1840 ο E. A. Poe, σε συσχετισμό όχι μόνο με το διήγημα αλλά και με την ποίηση – βλ. χαρακτηριστικά τη δική του «Φιλοσοφία της σύνθεσης»). Από την εποχή των ρώσων φορμαλιστών και εξής, πολλές θεωρίες περί διηγήματος προσπάθησαν, στη γραμμή κατά το μάλλον ή ήττον των παραπάνω, να ορίσουν το είδος, έχοντας συνηθέστατα ως αντιστιχτικό πόλο αναφοράς το μυθιστόρημα,² χωρίς ωστόσο ένας αποδεκτός ορισμός του διηγήματος για όλες τις περιπτώσεις, τις «γνωστές» εθνικές λογοτεχνικές παραδόσεις (γιατί υπάρχουν και «άγνωστες»), να γίνει εφικτός: συντομία, πεζή μορφή, αφηγηματική οργάνωση, μυθοπλασία, ορισμένο, τέλος, αισθητικό υπόβαθρο και ομόλογη απόβλεψη συνιστούν παραμέτρους που βρίσκονται στο επίκεντρο, με θετικό ή αρνητικό πρόσημο, του σύγχρονου ειδολογικού προβληματισμού περί διηγήματος.

Τα ιστορικά του διηγήματος είναι εν πολλοίς γνωστά, με τους πιθανούς προγόνους του (οι ιστορίες της Παλαιάς Διαθήκης και οι παραβολές της Καινής, αιγυπτιακά έργα της δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ., μικρά αφηγήματα των ελληνιστικών χρόνων, αυτοτελή ή ενταγμένα σε εκτενέστερα έργα, από τις νουβέλες του Ηροδότου μέχρι τον Απουλίου, οι ανατολικής προέλευσης συλλογές αφηγήσεων στον τύπο του

εγκιβωτισμού, όπως οι *Χίλιες και μία νύκτες*) και την καταλυτική για το νεότερο διήγημα επίδραση του *Δεκαήμερου* του Βοκκάκιου (1353), στον οποίο ο Auerbach αφιέρωσε ένα συναρπαστικό κεφάλαιο του *Μίμησις*: οι *novelle* (ο ιταλικός όρος σημαίνει το «μικρό» και το «καινούργιο») του Βοκκάκιου γονιμοποιούν τον τύπο της σύντομης αφήγησης του διηγήματος, φτάνοντας μέχρι τον 17ο αιώνα και τον Θερβάντες (*Υποδειγματικά διηγήματα*, 1613), ενώ στον 19ο αιώνα το νεότερο διήγημα γνωρίζει αληθινή άνθηση, που όμως συνοδεύεται από την καχυποψία της κριτικής, καθώς η τελευταία, όταν δεν θεωρούσε το διήγημα προσχέδιο για μελλοντικό μυθιστόρημα ή αφηγηματική άσκηση, χρέωνε στο είδος –που συνδέθηκε με την ανάπτυξη του Τύπου– την απαρχή της εμπορευματοποίησης και άρα της έκπτωσης της λογοτεχνίας.

Η νεοελληνική βιβλιογραφία για το διήγημα –κατά κύριο λόγο του 19ου αιώνα– ενισχύεται σταδιακά στις δύο τελευταίες δεκαετίες με τη δημοσίευση εξειδικευμένων μελετών και σύμμεικτων τόμων, όπως και την εκπόνηση *ad hoc* διδακτορικών διατριβών αναφέρω εδώ τη διατριβή της Αγγελικής Παπαγεωργοπούλου για τη σύγκριση της διηγηματογραφίας του Αλέξ. Παπαδιαμάντη και του Ντίκενς (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2000), της Μαρίας Καραϊσκού για τη διηγηματογραφία της περιόδου 1880-1920 (Πανεπιστήμιο Λονδίνου – King's College, 2002) και της Αγγελικής Λού-

δη για τη διηγηματογραφία της περιόδου 1830-1880, στα περιοδικά *Εντέρπη* και *Πανδώρα* (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005).

Οι νεότερες προσεγγίσεις, ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο μεθοδολογικό τους υπόβαθρο και απόβλεψη, αντιμετωπίζουν τη νεοελληνική εκδοχή του είδους του διηγήματος απαλλαγμένες από τις στερεοτυπικές επί του ζητήματος απόψεις της μεσοπολεμικής κριτικής (με αφητηρία το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γ. Θεστοκά), η οποία είχε περίπου καταδικάσει τη διηγηματογραφία των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα αλλά και των τριών πρώτων του 20ού ως ηθογραφία, ως μηχανική δηλαδή αναπαραγωγή μιας στατικής και περιοριστικής αντίληψης του κόσμου και της ζωής· την υπέρβαση των παραπάνω απαξιωτικών απόψεων, που, ειρήσθω εν παρόδω, είχαν διάρκεια στα μεταπολεμικά χρόνια, σηματοδότησαν οι μελέτες του Μ. Βιτί *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας* (1974) και του Παν. Μουλλά στην Εισαγωγή του τόμου των *Νεοελληνικών διηγημάτων* του Βιζυηνού (1980), που άνοιξαν ταυτόχρονα και το δρόμο για τις προσεγγίσεις του είδους κατά την τελευταία εικοσαετία.

Ο τόμος που παρουσιάζεται εδώ σήμερα, με τίτλο *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη*, συμβάλλει αποφασιστικά στη γόνιμη εδραίωση της νεότερης έρευνας για το διήγημα και στην πρόωθηση νέων υποθέσεων εργασίας,

οι οποίες μπορούν να προσφέρουν σπουδαίους ερευνητικούς καρπούς.

Τον τόμο, την έκδοση του οποίου έφεραν σε πέρας με άψογο, ως εΐθισται, αισθητικό αποτέλεσμα οι εκδόσεις Gutenberg, επιμελήθηκαν με τον δέοντα φιλολογικό τρόπο η Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, ομότιμη καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, και η Σοφία Ντενίση, επίκουρη καθηγήτρια Ιστορίας και Κριτικής της Λογοτεχνίας στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών στα προτερήματα της έκδοσης εγγράφεται ασφαλώς και ο εμπειριστατώμενος ευρητηριασμός από τον Δημ. Αρμάο. Το έργο συγκροτείται από τα κείμενα τριάντα τριών επιστημονικών ανακοινώσεων σε ομότιτλο συνέδριο που διοργανώθηκε μεταξύ 8 και 11 Δεκεμβρίου 2005 στην Αθήνα από την Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, σε συνεργασία με τον τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Αναλυτικά, τέσσερις είναι οι κύριοι άξονες των κειμένων του τόμου, που καλύπτουν όλο το μεθοδολογικό φάσμα της επιστήμης της συγκριτικής φιλολογίας (θεωρία, ιστορία και κριτική της λογοτεχνίας) και της ομολογής δεσπόζουσάς της, δηλαδή της *σύγκρισης*, σε ειδολογική προοπτική – εν προκειμένω του διηγήματος· ειδολογική προοπτική που αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ συνιστώσα της συγκριτολογικής

έρευνας και της συγκριτικής φιλολογίας. Πράγματι, το κύριο ενδιαφέρον της επιστήμης είναι ακριβώς να διερευνήσει και να ερμηνεύσει τόσο τους όρους γλωσσικής, λογοτεχνικής και πολιτισμικής επικοινωνίας μεταξύ εθνικών παραδόσεων όσο και το αποτέλεσμα αυτής της επικοινωνίας, το *διάλογο* δηλαδή μεταξύ των παραδόσεων: Ενδιαφέρεται ως εκ τούτου για τις πάσης φύσεως συμβάσεις (θεματικές και μορφικές) και ειδολογικούς κανόνες, μαζί με τις χωροχρονικές συντεταγμένες τους (ρεύματα και εποχές, ιδέες και αντιλήψεις), διά των οποίων γίνεται ο διάλογος και στοιχειοθετείται ό,τι συνήθως στις λογοτεχνικές σπουδές ονομάζουμε πρωτοτυπία.

Ο πρώτος λοιπόν άξονας των κειμένων του τόμου *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη* αφορά θεωρητικά ζητήματα της διαμόρφωσης του είδους, είτε εξειδικευμένα στη νεοελληνική διηγηματογραφία είτε σε διευρυμένο πεδίο παραδειγματικών αναφορών πέραν της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τα οποία και εξετάζονται σε ιστορική προοπτική (από το τέλος του 18ου αιώνα μέχρι τη σημερινή διαδικτυακή πραγματικότητα, με κύριο όμως πεδίο τον 19ο αιώνα)· τα κείμενα που συνδέονται με τον δεύτερο άξονα εξειδικεύονται στη νεοελληνική εκδοχή του είδους, έχον κυρίως ιστοριογραφματολογική στόχευση και συγκλίνουν επίσης κατά μείζονα λόγο

στον 19ο αιώνα· τα κείμενα, τέλος, που άπτονται του τρίτου άξονα, λίγο περισσότερα από τα μισά του τόμου (δεκαοκτώ από τα τριάντα τρία), αφορούν κριτικού τύπου συγκριτολογικές προσεγγίσεις επί συγκεκριμένων νεοελληνικών, ευρωπαϊκών και αμερικανικών διηγημάτων (από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι τη μεταπολεμική περίοδο), τα οποία μελετώνται σε ειδολογικό, θεματικό και αφηγηματικό επίπεδο, με θεωρητικό ή / και ιστορικό προσανατολισμό, επισημαίνοντας και αναλύοντας *επιδράσεις* ή / και *αναλογίες*.

Δύο σαφείς ροπές της πλειονότητας των συμπεριλαμβανομένων στον τόμο κειμένων αφορούν το αντικείμενο και τη μέθοδο προσέγγισης· ως προς το αντικείμενο, η έμφαση στον 19ο αιώνα είναι απολύτως συμβατή με τη σπουδαιότητά του ως προς τη νεοελληνική και ευρωπαϊκή διαμόρφωση του είδους, ενώ, σε επίπεδο μεθόδου, οι συνδυαστικές επιλογές των μελετητών δείχνουν να συντονίζονται με τις απαιτήσεις της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας.

Η σειρά των κειμένων στον Πίνακα Περιεχομένων του τόμου αποδίδει και την ομαδοποίησή τους βάσει των τριών προαναφερθέντων αξόνων. Έτσι, τα επτά πρώτα (σ' αυτά προστίθενται και τα δύο τελευταία) συνδέονται με τον πρώτο άξονα αναφοράς (Δημήτρης Αγγελάτος, Αλέξης Ζήρας, Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Άννα

Χρυσογέλου-Κατσή, Μαρία Καραϊσκου, Ζαχαρίας Σιαφλέκης, Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αναστασία Νάτσινα, Απόστολος Λαμπρόπουλος), ενώ τα πέντε επόμενα (Στέση Αθήνη, Σοφία Ντενίση, Λάμπρος Βαρελάς, Γεωργία Γκότση, Έρη Σταυροπούλου), στα οποία προστίθεται και εκείνο της Αλεξάνδρας Σαμουήλ, αφορούν τον δεύτερο άξονα· με τον τρίτο άξονα αναφοράς συνδέονται όσα κείμενα ακολουθούν (Henri Tonnet, Βούλα Ποσάντζη, Βασιλική Λαλαγιάννη, Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου, Βασίλειος Τωμαδάκης, Εύη Βογιατζάκη, Μιχαήλ Πασχάλης, Χριστίνα Ντουσιά, Κατερίνα Μητραλέξη, Αλίκη Μπακοπούλου-Χωλς, Ελένη Τατσοπούλου, Λητώ Ιωακείμδου, Αντιγόνη Βλαβιανού, Αναστασία Αντωνοπούλου, Χριστίνα Ντόκου, Αθηνά Κορώνη, Gabriella Macrì, Άγγελος Αφρουδάκης)· ο αναγνώστης μπορεί να έχει μια περιγραφή του περιεχομένου των παραπάνω εργασιών στο δεύτερο σκέλος της Εισαγωγής, που υπογράφουν οι επιμελήτριες του τόμου (σσ. 18-28).

Η ειδολογική ταυτότητα του διηγήματος, θεματοποιημένη με μια ορισμένη συστηματικότητα, με θετικό ή αρνητικό πρόσημο, από την κριτική των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα (στο επίκεντρό της βρίσκονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ο Διαγωνισμός της *Εστίας* και ο Ν. Πολίτης, ο Εμμ. Ροΐδης, ο Κ. Παλαμάς

και ο Γρηγ. Ξενόπουλος), των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα (κεντρικά πρόσωπα εδώ ο Κ. Χατζόπουλος, ο Γ. Ψυχάρης και ο κύκλος του *Νουμά*), του μεσοπολέμου (Γ. Θεοτοκάς, Κ. Θ. Δημαράς, Άγγ. Τερζάκης, Α. Καραντώνης, Φ. Πολίτης) και των μεταπολεμικών χρόνων (Β. Βαρίκας, Αιμ. Χουρμούζιος), γίνεται το πεδίο αναφοράς προσεγγίσεων (ο πρώτος άξονας εργασιών του τόμου) στις οποίες πρότείνονται νέες συνθετικές θεωρήσεις για το είδος (Αγγελάτος), υποδεικνύονται στερεοτυπικές αντιλήψεις περί διηγήματος που οικοδομήθηκαν ερήμην των ίδιων των κειμένων (Ζήρας), επανεκτιμώνται μεγέθη, όπως αφενός η πραγματική εμβέλεια του Διαγωνισμού της *Εστίας* και της ανθολογίας Κασδώνη, μέσα από το πρίσμα της αντίληψης του Παλαμά για το πραγματικό *ελληνικό* διήγημα (Πολίτου-Μαρμαρινού), αφετέρου το περιεχόμενο του όρου «ηθογραφία» (Χρυσογέλου-Κατσή), και αναλύονται συστήματα κριτικών αντιλήψεων, όπου το διήγημα συγκρίνεται με το μυθιστόρημα (Καραϊσκου). Παράλληλα, επισημαίνονται συγκλίσεις και αποκλίσεις του διηγήματος ως προς άλλες λογοτεχνικές μορφές κατά την περίοδο του μοντερνισμού (Σιαφλέκης) και αναπτύσσονται ειδολογικοί μετασχηματισμοί του διηγήματος στη σύγχρονη εποχή, όπως το μινιμαλιστικό διήγημα (Αθανασόπουλος), το υπερκειμενικό διήγημα της διαδικτυακής

πραγματικότητας (Νάτσινα) και το διήγημα ως κατεξοχήν διαδικτυακό είδος (Λαμπρόπουλος).

Περνώντας στον δεύτερο άξονα εργασιών του τόμου, με αμιγέστερο ιστοριογραφματολογικό προσανατολισμό, μπορούμε να σημειώσουμε ότι προσκομίζεται ερευνητικό υλικό από καταγραφές σε περιοδικές εκδόσεις και εφημερίδες τόσο για το μεταφρασμένο ευρωπαϊκό διήγημα του 18ου αιώνα, στην περίοδο 1790-1884 (Αθήνη) όσο και για πρωτότυπα και μεταφρασμένα διηγήματα της δεκαετίας του 1840 (Βαρελάς) αντίστοιχα, ενώ διατυπώνονται και γενικές παρατηρήσεις για τη διηγηματογραφία της περιόδου 1830-1880 (Ντενίση). Στις μεταφράσεις διηγημάτων που αποτελούν σημαντικούς διαμεσολαβητές για την πρόσληψη λογοτεχνικών παραδόσεων και τη διαμόρφωση όρων λογοτεχνικής παραγωγής σε νέα συμφραζόμενα υποδοχής είναι ακόμα αφιερωμένες τρεις εργασίες, με επίκεντρο τη λειτουργία της μετάφρασης του εκτεταμένου διηγήματος του Florian Γουλιέλμος Τέλλος στην Αθήνα του 1840 (Σαμουήλ), το μεταφραστικό έργο (1865-1908) του Ν. Πολίτη (Γκότση) και τη μεταφραστική τακτική και πρακτική του περιοδικό *Εβδομάς* (1884-1892), θεωρημένη στην παραλληλία της με τα πρωτότυπα δημοσιευμένα διηγήματα (Σταυρούλου).

Οι συγκρίσεις διηγημάτων (τρίτος

άξονας εργασιών του τόμου) στηρίζονται σ' ένα φάσμα κειμενικών κριτηρίων που καλύπτουν ό,τι συνοπτικά θα ονομάζαμε «θεματική και αφηγηματική οργάνωση». Κείμενα από τις απαρχές της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, όπως όσα περιέχονται στη συλλογή *Έρωτος αποτελέσματα* του Ι. Καρατζά (1792), του Ροΐδη, του Παπαδιαμάντη, του Γ. Βιζυηνού, του Ψυχάρη, του Ξενοπούλου, του Κ. Π. Καβάφη, του Ν. Επισκοπόπουλου, της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, των λιγότερο γνωστών Κωνσταντινουπολιτών συγγράφων της τελευταίας Ν. Βασιλειάδη και Κορηγίλιας Πρεβεζιώτου και της λίγο μεταγενέστερης Αθηνάς Γαϊτανοπούλου, του Θ. Καστανάκη, του Π. Καραβία, του Ά. Δόξα, του Κοσμά Πολίτη, του Γ. Ιωάννου, του Ν. Καχτίτη, της Ρέας Γαλανάκη και της Μαργαρίτας Καραπάνου, βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των εξειδικευτικών εργασιών του τόμου, κυρίως για να συγκριθούν με κείμενα της ευρωπαϊκής και αμερικανικής διηγηματογραφικής παράδοσης ή για να συσχετιστούν με άλλους τύπους λόγου, όπως τη *γυναίκοκριτική* (Λαλαγιάννη), τη θεωρία για τη γυναικεία γραφή (Αντωνοπούλου) και τη φροϊδική ανάλυση των ονείρων (Βογιατζάκη), ενώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, εργασίες στρέφονται σε συγκριτολογικές επισημάνσεις πέραν της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, όπως στη σύγκριση διηγημάτων του Ά. Τσέχωφ και του με-

ξικανού Γκρεγκόριο Λόπεζ υ Φουέντες (1895-1969) (Ντόκου), στα διηγήματα του T. Williams (Κορώνη) και στα σύγχρονα ιταλικά διηγήματα (Μασσί)· δεν λείπουν, τέλος, εργασίες που κινούνται στο εσωτερικό της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, με αναφορές στον Παπαδιαμάντη (Τωμαδάκης) και στη σύγκριση Ψυχάρη – Καβάφη (Κωνσταντουλάκη-Χάντζου).

Οι συγκριτολογικές προσεγγίσεις στις οποίες εδώ αναφέρομαι θέτουν σε ικανό ποσοστό τη θεματική ή / και αφηγηματική διάστασή τους, όπως και το πεδίο των *επιδράσεων* ή / και των *αναλογιών* όπου κινούνται, σε ειδολογικό προσανατολισμό, αναδεικνύοντας έτσι διαφοροποιημένες χωροχρονικά εκδοχές του είδους, σημαντικές για την ορθή εκτίμηση των όρων διαμόρφωσής του, ενώ ορισμένες έχουν είτε αμιγώς διακειμενικό χαρακτήρα (Πασχάλης) είτε χαρακτήρα συγκριτολογικής επισκόπησης εκτεταμένου υλικού (Ποσάντζη, Αφρουδάκης).

Αναπτύσσεται λοιπόν η εκδοχή του κωνσταντινουπολίτικου διηγήματος, με επίκεντρο την πρωτότυπη και διασκευασμένη, μέσω του Réstif de la Bretonne, διηγηματογραφία του τέλους του 18ου αιώνα (Tonnet), η εκδοχή του «παράξενου» διηγήματος, με άξονα αναφοράς το συναφές έργο του Επισκοπόπουλου, θεωρημένου σε συσχετισμό με εκείνο του Poe (Ντουσιά), η ιδιοτυπία της διηγηματογραφίας του Βιζυηνού, θεωρημένη μέσα από το

πρίσμα του γερμανικού ποιητικού ρεαλισμού στο β' ήμισυ του 19ου αιώνα (Μητραλέξη), η εκδοχή του γαλλικού κοσμοπολίτικου διηγήματος στο έργο του Καστανάκη, του Καραβία και του Δόξα (Τατσοπούλου), η εκδοχή του μοντερνιστικού διηγήματος, μέσα από τη σύγκριση των *Δουβλινέζων* του J. Joyce και των *Τριών Γυναικών* του Κοσμά Πολίτη (Ιωακείμиду), η ιδιότυπη εκδοχή του είδους, αποτυπωμένη στο έργο του Ιωάννου και του P. P. Pasolini (Βλαβιανού), το επιστολογραφικό διήγημα μέσα από τη σύγκριση Τσέχοφ και Γκρεγκόριο Λόπεζ υ Φουέντες (Ντόκου).

Για να συνοψίσω την όχι ιδιαίτερα μακροσκελή, ελπίζω, παρουσίαση του τόμου: Με τον γόνιμο θεωρητικό προβληματισμό και τις νέες ερμηνευτικές προτάσεις για τη διαμόρφωση του είδους του διηγήματος, κυρίως στις νεοελληνικές του εκφάνσεις σε μεγάλο χρονικό άνωμα (από το τέλος του 18ου αιώνα μέχρι σήμερα), με το νέο υλικό από πρωτογενή έρευνα στον Τύπο του 19ου αιώνα (περιοδικά και εφημερίδες), που περιμένει την ερμηνευτική αξιοποίησή του, και με τις ερευνητικές εξειδικευμένες συγκριτολογικές προσεγγίσεις κειμένων, που ενισχύουν τη σε βάθος μελέτη των συστατικών παραμέτρων του είδους, ο τόμος *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη* έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο ερευνητικό ζητούμενο και

να προωθήσει τις συναφείς μελέτες του μέλλοντος· δεν μπορεί ως εκ τούτου παρά να γίνει καλό και ευάγωγο εργαλείο δουλειάς για το φιλόλογο και δη το συγκριτολόγο, έστω και αν χρειάζεται ακόμα πολύ φως για την επίλυση του αινίγματος του διηγήματος.

Δημήτρης Αγγελάτος
Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
και Θεωρίας της Λογοτεχνίας
Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Αθηνών

2.

Δημοσιευμένο σε διάφορα περιοδικά και βιβλία, το διήγημα, ως σύντομο πεζογράφημα με χαρακτήρες ή πράξεις που αναπαριστούν την καθημερινή ζωή, σκιαγραφία συμβάντων ή αποσπασματική κατασκευή, συναρπαστικό και κάποτε παράδοξο ανάγνωσμα στο οποίο συντηρούνται ή καταρρέουν οι διακρίσεις μεταξύ αληθινού και επινοημένου, διαβάζεται συστηματικά μαζί με τα άλλα σύγχρονα είδη λόγου, χωρίς ωστόσο να έχει προκαλέσει την αντίστοιχη προσοχή και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της κριτικής. Αν και η θεωρητική συζήτηση γύρω από τη μορφή του διηγήματος έχει ξεκινήσει νωρίς, η εξέλιξή της συντελείται με σχετικά αργούς ρυθμούς, χωρίς να έχει καταλήξει σε ορισμένες σταθερές αρχές σχετικά με τη φύση και τα χαρακτηριστικά του είδους. Και μόνο από την άποψη αυτή, ο ογκώδης και καλαίσθητος τόμος που παρουσιάζουμε σήμερα με θέμα και

τίτλο *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη* και που εκδόθηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια από τις εκδόσεις Gutenberg αποδεικνύεται εξαιρετικά χρήσιμος όσο και μοναδικός, καθώς συγκεντρώνει τις τριάντα τρεις εργασίες που ανακοινώθηκαν στο πρώτο Επιστημονικό Συνέδριο που έγινε στην Ελλάδα για το διήγημα· οργανώθηκε από την Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας σε συνεργασία με τον τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στις εξακόσιες και πλέον σελίδες του τόμου αυτού τίθενται θέματα και συζητιούνται ζητήματα που αφορούν την ανάγκη της διαμόρφωσης μιας εκτενούς ιστορικής προοπτικής που θα συμπεριλάβει τον όγκο των μετακινούμενων ιστοριών που έρχονται από διαφορετικές αφηγηματικές πα-

ραδόσεις, τη χρονική κατάταξη, την ταξινομική καθαρολογία, τον προσδιορισμό, την πολυποίκιλη ανάπτυξη, τις μεταλλαγές, το θεματολογικό υλικό, τη μορφή, τα χαρακτηριστικά και τη δημοτικότητα του είδους, τους εκπροσώπους, τους κριτικούς και τους θεωρητικούς του στην ελληνική και έως ένα βαθμό στη διεθνή παράδοση, επιτρέποντας ίσως τη διατύπωση ενός πιο ακριβούς και πλήρους ορισμού του διηγήματος, που διαφεύγει επιδέξια μέσα στο πλήθος των σχετικών όρων.

Με αφετηρία τα χρόνια του 18ου αιώνα και την έντονη παρουσία έργων που προέρχονται από τη γαλλική κυρίως γραμματεία, αναδεικνύεται ο ρόλος της μετάφρασης ως δημιουργικής διαδικασίας που παρεμβαίνει μεταμορφώνοντας το πρωτότυπο κείμενο τόσο στο επίπεδο του περιεχομένου όσο και της μορφής και συμβάλει τα χρόνια του λήγοντος νεοελληνικού διαφωτισμού στη δημιουργία ενός ελληνικού λογοτεχνικού είδους από τον Ρήγα και τον Ιωάννη Καρατζά (Στέση Αθήνη, Henri Tonnet). Στη ριψοκίνδυνη εξερεύνηση του σύντομου πεζογραφήματος τον αιώνα που ακολουθεί καθοριστική είναι η θέση της προπαρασκευαστικής πεντηκονταετίας του νεοελληνικού διηγήματος που δεκαετίες πριν από το διαγωνισμό της *Εστίας* διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά και τις κατηγορίες της διηγηματογραφικής παραγωγής

(Σοφία Ντενίση), η μελέτη συγκεκριμένων περιοδικών εντύπων, όπως το περιοδικό *Εβδομάς*, προκειμένου να διευκρινιστούν ζητήματα της θεματικής και των ιδεολογικών προσανατολισμών της αφήγησης (Έρη Σταυροπούλου), αλλά και η υπόδειξη της ανάγκης για περαιτέρω διερεύνηση του περιοδικού και του ημερήσιου Τύπου, ώστε να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την ανάπτυξη και την προβολή, τη διείσδυση και την αποδοχή του είδους (Λάμπρος Βαρελάς).

Στο κέντρο του ίδιου αιώνα αναδύεται και φωτίζεται με βάση αρχαιολογικό υλικό η πολυδιάστατη μορφή του Νικολάου Πολίτη και σχολιάζονται οι μεταφραστικές του επιλογές, που σχετίζονται με μορφές διηγήματος που βρίσκονται μακριά από την ηθογραφία και τα λαογραφικά ενδιαφέροντα, με τα οποία είχε σχεδόν ταυτιστεί, όπως το φανταστικό ή το «αινιγματικό» διήγημα (Γεωργία Γκότση), και σχολιάζεται η λειτουργία της μετάφρασης ιστορικού αφηγήματος του Florian στο συγκεκριμένο πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο της πρώτης οθωνικής περιόδου (Αλεξάνδρα Σαμουήλ).

Στον ίδιο ιστορικό περίγυρο, οι δεομοί του είδους με γενικότερες τάσεις ή ρεύματα παρακολουθούνται με αφορμή τους προβληματισμούς που διατυπώνονται γύρω από την ταυτότητα του ηθογραφικού διηγήματος,

τους προγόνους και τους επιγόνους του, τους τρόπους μίμησης του πραγματικού, τις προσωπικές επιλογές και τις ξένες επιδράσεις από τη γαλλική αλλά και τη γερμανική αφηγηματική παράδοση (Άννα Χρυσογέλου-Κατσή). Παράλληλα, και με διαφορετικό γεωγραφικό και πολιτισμικό άξονα αναφοράς, αναλύονται τα ειδικά χαρακτηριστικά της ηθογραφίας που καλλιέργησαν στην περιφέρεια του ελληνοισμού οι Κωνσταντινουπολίτες διηγηματογράφοι στο τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού, συνδέοντας τη μετάβαση από την ηθογραφία προς την αστική πεζογραφία με την ανανέωση της μορφής του διηγήματος (Βούλα Ποσάντζη). Από το σύνολο των πεζογράφων αυτών ξεχωριστή αναφορά γίνεται στην Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, το έργο της οποίας διαβάζεται στο πλαίσιο της διερεύνησης των αντιλήψεων για το γυναικείο φύλο και των συσχετίσεων ανάμεσα στο γυναικείο και το «κοινωνικό» σώμα (Βασιλική Λαλαγιάννη). Η ανάδειξη της γυναικείας εμπειρίας και η θεματοποίηση του «γυναικείου βιώματος» σχολιάζεται και με μια δεύτερη αφορμή, που έχει ως αφετηρία το σύγχρονο παρόν και τη συγκριτική ανάγνωση ανάμεσα στο γερμανικό και το ελληνικό γυναικείο διήγημα (Αναστασία Αντωνοπούλου).

Στα χρόνια της ευρείας αποδοχής του, το διήγημα, ως είδος που καθορίζεται από ένα σύνθετο πλέγμα αλ-

ηλοσχετιζόμενων και μεταβαλλόμενων στοιχείων, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον πολλών δημιουργών, που θα διαμορφώσουν με ευδιάκριτο τρόπο την εξέλιξή του, καθώς ενισχύουν την πολύμορφη ποικιλία του υπονομούμενου μερικές φορές τα στερεά σχέδια της πλοκής, τη δομή και το υλικό του. Μεταξύ των δημιουργών αυτών ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και τα αθηναϊκά διηγήματά του (Βασίλειος Τωμαδάκης), ενώ επισημαίνεται η συγγένεια της διηγηματογραφίας του Βιζυηνού με τη νουβέλα του γερμανικού ποιητικού ρεαλισμού (Κατερίνα Μητραλέξη). Με αφετηρία την παρουσία του μωντλερικού έργου αναλύεται ακόμα ο ιδιάιτυπος διάλογος του Ροϊδη με την αρχαία και την ευρωπαϊκή γραμματεία και διερευνάται η κατασκευή διακειμένων στο πλαίσιο της φιλολογίας των παραισθησιογόνων (Μιχαήλ Πασχάλης). Ο αφηγηματικός λόγος της ελληνικής διασποράς εξετάζεται χάρη στην απρόσμενη συνάντηση ενός θερμοῦ δημοτικιστή (Ψυχάρης) και ενός ποιητή (Καβάφης), που πειραματίστηκαν με επιτυχία στο διήγημα, γοητευμένοι και οι δύο από την κατηγορία του φανταστικού (Ιωάννα Κωνσταντουλάκη-Χάντζου).

Στη διευρυμένη περιοχή των γόνιμων διασταυρώσεων έργων που εντάσσονται σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα και των επιτυχών προσμείξεων ειδών και αφηγημα-

τικών τεχνικών διερευνάται το γένος του φανταστικού και το ενδιαφέρον για το παράδοξο και το αλλόκοτο στην ελληνική πεζογραφική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα κάτω από την επίδραση της ποιητικής των ιστοριών του Πόε (Χριστίνα Ντουνιά), παρουσιάζεται η συγκριτική προσέγγιση τριών διαφορετικών συγγραφέων (Ernest Hemingway, F. Scott Fitzgerald και Γρηγόριος Ξενόπουλος) με βάση παρατηρήσεις που αφορούν την απρόσμενα κοινή θεματολογία και την τυπολογία των χαρακτήρων (Αλίκη Μπακοπούλου-Χωλς) και διαπιστώνεται, με αφετηρία την παράλληλη ανάγνωση πεζογραφημάτων του Παζολίνι και του Γιώργου Ιωάννου, η απόκλιση του μεταπολεμικού διηγήματος από το «κλασικό» χάρη στην κυριαρχία της αποσπασματικής κατακερματισμένης γραφής (Αντιγόνη Βλαβιανού).

Εστιάζοντας στην ξένη διηγηματογραφική παραγωγή προσεγγίζεται το είδος του επιστολογραφικού διηγήματος μέσα από τη συγκριτική εξέταση δύο χαρακτηριστικών παραδειγμάτων που χειρίζονται τη μυθοπλασία στις διαφορετικές συνδηλώσεις της (Χριστίνα Ντόκου), σχολιάζεται η σύγκλιση ανάμεσα σε ορισμένα διηγήματα και θεατρικά δημιουργήματα του Tennessee Williams που προβάλλουν αποξενωμένους και προβληματικούς χαρακτήρες (Αθηνά Κορώνη) και αναλύεται η αφηγηματική δομή του ι-

ταλικού διηγήματος, όπως εμφανίζεται κατά την τελευταία τριακονταετία (Gabriella Macri).

Με την αλλαγή των ιστορικών συνθηκών και τη μεταφορά του χρονικού ορίζοντα στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η τάση για ανανέωση στα θέματα και την τεχνική που εκφράζει η ελληνική διηγηματογραφία της εποχής συνδέεται με την παρουσία της γαλλικής κοσμοπολίτικης λογοτεχνίας, που αναπτύσσεται μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο (Ελένη Τατσοπούλου). Ως μια άλλη εκδοχή δημιουργικής ανακατάταξης, η παράλληλη ανάγνωση διηγημάτων του Τζέιμς Τζόνς και του Κοσμά Πολίτη επιτρέπει να αναδειχθεί στα όρια των μορφικών απαιτήσεων του διηγήματος η πραγματοποιημένη διάσπαση του αφηγηματικού του κόσμου (Λητώ Ιωακειμίδου). Καθώς μεταφερόμαστε στη σύγχρονη εποχή, η αστάθεια του νοήματος ενισχύεται από το παράδοξο της ονειρικής κατάστασης, όπως το προοικονομεί η φροϊδική ανάλυση και το περιγράφει η επεξεργασμένη τεχνική της μεταδιήγησης του «Ενυπνίου» του Νίκου Καχτίτση (Εύη Βογιατζάκη), ενώ η δραστικότητα των πειραματισμών με τεχνικές και επινοήσεις, σε συνδυασμό με τις καινούργιες δυνατότητες ανάπτυξης του διηγήματος που επιτρέπει η εξάπλωση των νέων τεχνολογιών, μπορούν να αναδείξουν το διήγημα ως το κατεξοχήν «διαδικτυακό» λογοτεχνικό είδος τα χαρακτηριστικά του οποίου επαναδιαμορ-

φώνονται στο πλαίσιο μιας υπερεθνικής λογοτεχνίας (Άγγελος Αφρουδάκης, Αναστασία Νάτσινα, Απόστολος Λαμπρόπουλος).

Φτάνοντας στο τέλος ξεκινάμε πάλι από την αρχή, από τα ζητήματα δηλαδή που θέτει το παιχνίδι της σκέψης, των αισθημάτων και της γλώσσας, η απεικόνιση χαρακτήρων, φανταστικών πορτρέτων ή αφηρημένων ανθρώπινων κατηγοριών και η έκθεση σκηνών και συμβάντων που μπορούν να συνδυαστούν με ένα ξεχωριστό και εύκολα αναγνωρίσιμο είδος, καθώς επιστρέφουμε στο χώρο των οροθετήσεων και των συνθετικών θεωρήσεων. Ειδικότερα, στον τόμο που παρουσιάζουμε εξετάζεται η θεωρία του διηγήματος όπως αναπτύσσεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, με βάση κυρίως τις απόψεις καθιερωμένων κριτικών, καθώς και τα κανονιστικά κείμενα των Εκθέσεων των διαγωνισμών διηγήματος της περιόδου, με σημεία αναφοράς τις έννοιες της αληθοφάνειας, της φυσικότητας και της αναπαραστατικής διαφάνειας (Δημήτρης Αγγελάτος) και διευκρινίζονται οι παρανοήσεις, η αμηχανία και η δυσκολία της κριτικής να εγκαταλείψει τις παγιωμένες αντιλήψεις που εγκλωβίζουν το διήγημα στα όρια της ηθογραφίας, συσχετίζοντάς το με την προοπτική της αναπαράστασης της κοινωνικής ζωής και την κατάθεση του εμπειρικού βιώματος (Αλέξης Ζήρας).

Οι δύο προτεινόμενες από την Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού αναγνώσεις του διηγήματος του Παλαμά «Τα μάτια του Κουνάλα» όχι μόνο διευρύνουν το πεδίο των πηγών της έμπνευσής του, αλλά σκιαγραφούν τις απόψεις του ποιητή σχετικά με τον εθνικό χαρακτήρα ενός έργου τέχνης και την καλλιτεχνική του αξία, που λειτουργούν ως μια έμπρακτη παρέμβαση στις θεωρητικές συζητήσεις της εποχής σχετικά με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού διηγήματος. Στο πλαίσιο της αναζήτησης της ειδολογικής ταυτότητας του διηγήματος αναλύεται ακόμα η σχέση του με το μυθιστόρημα (Μαρία Καραϊσκού) και επισημαίνεται η δυνατότητά του να δεχτεί τη μεταμοντέρνα ανατροπή και μετατόπιση, καθώς η ασκητική της αφήγησης συνδέεται στο σύγχρονο παρόν με την ασκητική της συγκίνησης και την αποδυνάμωση της μορφής (Βαγγέλης Αθανασόπουλος).

Αναφερόμενος τέλος στο θέμα της πρόσμειξης αφηγηματικότητας και ποιητικότητας, ο Ζάχος Σιαφλέκης διακρίνει την ταυτότητα του λογοτεχνικού κειμένου από εκείνη του λογοτεχνικού είδους και αναδεικνύει τη λειτουργία της γραφής ως προνομακό πεδίο που ενσωματώνει τα χαρακτηριστικά της μορφής. Ίσως γιατί, όπως έχει παρατηρήσει γνωστός κριτικός, στο διήγημα «η λαθεμένη λέξη, μια παράγραφος άσχημα τοποθετημένη, μια ανεπαρκής φράση ή μια βολική εξήγη-

ση ανοίγουν ολέθρια ρήγματα σ' αυτό το είδος γραφής, που βρίσκεται σαφώς πολύ κοντά στην ποίηση».

3.

I.

Μια από τις ιδιαιτερότητες της σύγχρονης πεζογραφίας μας, κάτι που για άλλες λογοτεχνίες και άλλους ιστοριογράφους και κριτικούς μοιάζει με απόκλιση ή παραξενιά, είναι η εξακολουθητικά θαλλερή παρουσία του ελληνικού διηγήματος· μα και γενικότερα της σύντομης αφηγηματικής φόρμας, στα μάλλον ολοένα και πιο ακαθόριστα όρια της οποίας δεν ανήκει μόνο η γνωστή από πολλές δεκαετίες νουβέλα (novelletta για τους Ιταλούς, που κι αυτοί αγαπούσαν ανέκαθεν, όπως έλεγε ο Σταντάλ στο μεταθανάτια δημοσιευμένο *Ημερολόγιό* του,³ το σύντομο μυθιστόρημα) αλλά ένα σωρό υβριδικά σχήματα πρόζας, που συσσωρεύονται πλέον στο πεδίο του αφηγηματικού λόγου και κάνουν δυσδιάκριτα τα κανονιστικά όρια της σχετικής θεωρίας των λογοτεχνικών ειδών. Μερικά από τα αφηγηματικά αυτά σχήματα συγγενεύουν με την ποίηση, άλλα με την ημερολογιακή καταγραφή, άλλα με το ελεύθερο δοκίμιο, τη μαρτυρία κ.ο.κ., έτσι ώστε στην ουσία η λογική των προκαθορι-

Βίκυ Πάτσιου
Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Αθηνών

σμών και των επακριβών εννοιών (που εξακολουθούν παραταύτα να εμπνέουν και να γεμίζουν τα διάφορα λεξικά όρων και θεωρίας)⁴ να μην αρκεί σήμερα για τους λάτρεις της τυπολογίας των ειδών. Και πώς αλλιώς, αν σκεφθούμε ότι αμφισβητείται έντονα και εκ των έδων από τη Βαβέλ των πάσης φύσεως νεότερων σπουδών και αυτή ακόμα η αφηγηματικότητα ως έννοια αισθητική. Αν η λογοτεχνία είναι εδώ και καιρό ένα διάτρητο μόρφωμα, αν η αξιολόγηση έχει υποχωρήσει σε σημείο που όλα να θεωρούνται λογοτεχνία, μοιραίως είναι συγκεχυμένη και η έννοια της λογοτεχνικότητας, ή, στην περίπτωση μας, της αφηγηματικότητας, η οποία ως πρόσφατα εθεωρείτο το κύριο ειδοποιό χαρακτηριστικό ενός κειμένου συντεταγμένου με τη μορφή της αναδίγξης ενός γεγονότος, της επινόησης μιας πραγματικότητας, της αναεξιτορήσης ή, ακόμα, της ανασύνθεσης μιας ήδη υπάρχουσας ιστορίας.

Στις 659 σελίδες των Πρακτικών

του συνεδρίου «Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη»⁵ που εκδόθηκαν πρόσφατα, η Σοφία Ντενίση, από τις επιμελήτριες, επισημαίνει και εκείνη το «εξαιρετικά δύσκολο στον ορισμό του [διηγήματος]», κάτι που όμως, ας προσθέσουμε εδώ, δεν είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό της δικής μας γραμματολογίας. Εξάλλου, όπως συνεχίζει, «η δυσκολία, αν όχι η αδυναμία διατύπωσης ενός ξεκάθਾਰου ορισμού για τα διηγήματα όλων των χωρών και όλων των εποχών, αποτελεί κοινό τόπο της κριτικής».⁶ Αυτή η αδυναμία ύπαρξης ενός ενοποιητικού ορισμού, που ασφαλώς δεν αφορά μόνο το διήγημα αλλά όλα τα λογοτεχνικά είδη, είναι σύμφυτη με την πολυμορφία του, και δεν είναι τωρινή. Ο Ρήγας Βελεσπινλής (1757-1798), ανασκευάζοντας στο συνοπτικότερο τα *Έρωτος αποτελέσματα* (1792) του φερόμενου ως συγγραφέα τους Ιωάννη Καρατζά του Κυπρίου (1767-1798), δεν είχε στο νου του τις διαφορές της μεγάλης από τη σύντομη αφήγηση αλλά το κατά πόσο το ευσύνοπτο μιας ιστορίας θα μπορούσε να του χρησιμεύσει ως πεδίο ευκολότερης πρόσβασης των βαλκάνιων αναγνωστών του καιρού του στην ηθική και στις πρώιμες ιδέες του Διαφωτισμού. Η ασάφεια των ορίων του διηγήματος, με αυτή την έννοια, δεν μπορεί να θεωρηθεί μειονέκτημα. Άλλωστε, η πολυμορφία και το πολυει-

δές του, όχι ενδεχομένως αλλά σίγουρα, προέρχεται από τις διαφοροποιημένες οπτικές που έχουν οι από ποικίλες γεωγραφικές προελεύσεις συγγραφείς: φυσικά, όχι μόνο ως άτομα αλλά και ως μέλη των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων όπου ανήκαν. Λόγου χάριν, η συγκριτική ιστορία των κεντροευρωπαϊκών λογοτεχνιών και των περιφερειακών ευρωπαϊκών λογοτεχνιών μάς λέει ότι το διήγημα στις τελευταίες, και μάλιστα κατά την εποχή της ανόδου του ρεαλισμού, δεν αναπτύχθηκε με τον ίδιο τρόπο. Οι σύντομες ιστορίες των Τέοντορ Στορμ (1817-1888) και Τέοντορ Φοντάνε (1819-1898), οι οποίοι κυριαρχούσαν στη λογοτεχνική σκηνή της Γερμανίας όταν σπούδαζε εκεί ο Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896), όπως και του γάλλου Γκυ ντε Μωπασσάν (1850-1893), είναι οι προάγγελοι της νέας ατομικής συνείδησης και δείχνουν συχνά τη ρήξη και όχι την ενσωμάτωση του ατόμου στο φυσικό περιβάλλον. Ενώ, αντιθέτως, τα διηγήματα του τσέχου Γιόζεφ Χόλετσεκ (1853-1929) και του σέρβου Λάζα Λαζάρεβιτς (1851-1891) είναι πολύ πλησιέστερα στην αγροτική θεματική της άμεσης ζωής του Αργύρη Εφταλιώτη (1849-1923) και του Ιωάννη Κονδυλάκη (1862-1920).

Το διήγημα και η νουβέλα ως σύντομες μορφές της αφήγησης για πολύ συγκεκριμένους λόγους άντεξαν περισσότερο στην επιθετική εξάπλωση

του μυθιστορήματος στις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας: στη νότια Ιταλία, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στα Βαλκάνια, στις χώρες της καθ' ημάς εγγύς Ανατολής. Δεν είναι τυχαίο ίσως ότι σ' αυτές ακριβώς τις χώρες ή σ' αυτές τις περιοχές εισήλθε με διαφορετικό τρόπο από ό,τι στις βορειο- και μεσοευρωπαϊκές το διακύβευμα της εθνικής ταυτότητας. Και από εκεί προέκυψε με άλλο τρόπο το αίτημα του ρεαλισμού, της αληθειακής σχέσης της λογοτεχνίας με το περιβάλλον της, όπως και το αίτημα της μακρόβιας ανταπάτης της νατουραλιστικής θεωρίας (η οποία πήρε σχεδόν αμέσως μια πολιτική-ιδεολογική χροιά) ότι η τέχνη πρέπει να αποτελεί τη φωτογραφική απόδοση της πραγματικότητας! Επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι η μελέτη ηθών είχε άλλο, πλατύτερο νόημα στην αγγλική, στη γαλλική και στη γερμανική λογοτεχνία, στις αρχές και στα μέσα του 19ου αιώνα, και άλλο, στενότερο νόημα στη νοτιοευρωπαϊκή πεζογραφία του βεριστή Τζιοβάνι Βέργκα (1840-1922), με την *Καβαλλερία Ρουστικάνο*, ή του νατουραλιστή Ανδρέα Καρκαβίτσα (1865-1922), με τη νουβέλα *Ο ζητιάνος*. Αν συγκρίνουμε τις δυο αυτές πολιτισμικές ζώνες διαφέρει κατά πολύ ο *ορίζοντας* της κοινωνικής τους ζωής και αυτός, κατά προέκταση, των ατομικών προσδοκιών. Άλλωστε, σημασία έχει επίσης η καθυστέρηση με την οποία έκανε την είσοδό του στις

περιφερειακές λογοτεχνίες ο αρχικός ρεαλισμός.

Η ιστορία της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας, που είναι ως ένα βαθμό ιστορία των ιδεολογημάτων που επινόησε η ιστοριογραφία, η πολιτική θεωρία και η κριτική για τη λογοτεχνία, διατήρησε, αρχής γενομένης από την περίοδο 1920-1940, μια επαμφοτερίζουσα γραμμή για τη σημασία και την αξία του διηγήματος. Παρέκαμψε ή υποβάθμισε την ύπαρξή του, διέστρεψε, χρησιμοποιώντας απολύτως εξωλογοτεχνικά κριτήρια, τη θέση του μέσα στο γίγνεσθαι της λογοτεχνικής παραγωγής. Όπως έχει σημειώσει η Πολίτου-Μαρμαρινού, πράγματι, ο φημισμένος διαγωνισμός του περιοδικού *Εστία*, υπό την καθοδήγηση του Νικολάου Πολίτη, όρισε προϋποθέσεις εθνογραφικού χαρακτήρα για το διαγωνισμό, υπέδειξε όρους που πριμοδοτούσαν την αντιληψη μιας μικρής αφηγηματικής φόρμας η οποία, υποτίθεται, αναπαράγει αληθειακά τις υπάρχουσες πραγματικότητες της ελληνικής ζωής στον λήγοντα 19ο αιώνα!⁷ Αλλά, αν δούμε τα διηγήματα που βραβεύτηκαν και, ιδίως, τα διηγήματα που δημοσιεύτηκαν γύρω στο διαγωνισμό και οι συγγραφείς τους επιβίωσαν στον ανάλογο «κανόνα» της διηγηματογραφίας μας, μάλλον πρέπει να δεχτούμε ότι απίστησαν ή αδιαφόρησαν προς τους όρους του διαγωνισμού. Και πάντως μικρή μόνο σχέση είχαν με το ιδεολό-

γημα της ειδυλλιακής ρομαντικής υπέρβασης που μετρούσε τον ελληνικό κόσμο με τα μέτρα ενός ήδη αναχρονιστικού αρκαδικού φιλελληνισμού!⁸ «Στην ελληνική πραγματικότητα μέχρι τη δεκαετία του 1990» γράφει στην εισαγωγή της η Ντενίσι, «σε γενικές γραμμές πιστεύαμε πως, έπειτα από κάποια πρώτα δείγματα διηγηματογραφίας στα τέλη του 18ου αιώνα, το διηγηματικό είδος γνώρισε περιορισμένη εξάπλωση τα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού, κυρίως μέσω των ξενόθεμων διηγημάτων του [Αλεξάνδρου] Ραγκαβή, άνηθε ως είδος στην περίοδο του ρεαλισμού με την ηθογραφία μετά το 1883 με τον διαγωνισμό της *Εοτίας*, για να χάσει τη δύναμη αυτή με την έλευση του 20ού αιώνα, όπου κυριάρχησε το μυθιστόρημα».⁹

Σήμερα, με την ύπαρξη των πολυλαπλών μεθόδων ερμηνείας του πεδίου της ελληνικής λογοτεχνίας, με τη στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος σε αφώτιστες ή μισοφωτισμένες περιοχές της, γνωρίζουμε όλοι ότι δεν υφίσταται τέτοια κυριαρχία. Ορισμένοι από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας καθώς και τους λογοτεχνικούς κριτικούς συμφωνούν ως προς την αιτία που δημιουργεί αυτή την ανθεκτικότητα στο διήγημα, κάνοντάς το να αμύνεται με επιτυχία μπροστά στη σαρωτική επέλαση του πολυσέλιδου και, δυνητικά, πιο απολουστευτικού, ευπρόσитуτου λόγω της

αναλυτικής του διάπλασης αλλά και λιγότερο επεξεργασμένου, ως προς τη δομή του, μυθιστορήματος. Υποστηρίζουν δηλαδή –και, νομίζω, σωστά– ότι η μυθοπλασία σε πολλούς έλληνες συγγραφείς του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα κλίνει προς το να είναι περισσότερο μια ανάπτυξη συναισθηματικών, δραματικών και ψυχολογικών καταστάσεων, οι οποίες εστιάζονται συνήθως στη συμπεριφορά κάποιων προσώπων. Μάλιστα, όχι σπάνια, επιμένουν στην ανάλυση προσώπων που αποτελούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο προσωποεία του ίδιου του δημιουργού της μυθοπλασίας· με αποτέλεσμα η απεικόνιση αυτή να εννοείται περισσότερο από την πυκνότητα του διηγήματος, μια και η πραγμάτωσή του σχετίζεται άμεσα με τη διαστολή ενός γεγονότος ή μιας διάθεσης, ή, σπανιότερα, με την προβολή ομοειδών καταστάσεων. Και τούτο αντίθετα προς την αναλυτική ή την παρατακτική μέσα στο χρόνο και πολυπρόσωπη μυθιστορηματική πλοκή.

II.

Ανέκαθεν πίστευα ότι δεν υπάρχει καλύτερος τρόπος εισαγωγής ενός ξένου αναγνώστη στην ελληνική πεζογραφία των τελευταίων δεκαετιών από το διήγημα. Στις καλές του στιγμές μου φαίνεται να είναι φτιαγμένο από τα απολύτως αναγκαία μιας ευρύτερης αφηγηματικής σύνθεσης. Αφε-

νός, γιατί σ' αυτό βρίσκονται συναθροισμένα, πιο ευδιάκριτα και σε πιο εντατική μορφή ορισμένα από τα στοιχεία που οι μυθιοτοριογράφοι εντάσσουν με δυσκολία στις μεγαλύτερες αφηγηματικές συνθέσεις. Λόγου χάριν, το οξύ και λεπτό χιούμορ που αλλιώς χάνεται, η, πάλι, η σμίκρυνση του ιστορικού χρόνου έτσι ώστε πολλές φορές να εξαφανίζεται η αίσθηση του χρονολογημένου και να ξεχωρίζει σαν μέσα σε κάδρο η μεγεθυμένη ανθρώπινη κατάσταση. Και, όχι λιγότερο, η αγάπη για το φαντασιώδες και παράδοξο ως μέρος της ανθρώπινης καθημερινότητας, φαντασιώδες και παράδοξο που ζητούν το διήγημα ως προνομιακό τους πεδίο, καθώς χρειάζονται τη «στιγμιαία» εκκένωση που μόνο η σύντομη φόρμα ή, έστω, ο εγκιβωτισμός της, κάπου αλλού, μπορούν να την αποδώσουν οργανικά. Αφετέρου, διότι στο διήγημα η έλλειψη της μυθοπλασίας ισοφαρίζεται από την αίσθηση της άμεσης ψηλάφησης των πραγμάτων, και επίσης από το ότι αρκετές φορές φαίνεται σ' αυτό ο απευθείας δεσμός των προσωπικών βιωμάτων με την πραγματικότητα που επινοούν οι δημιουργοί. Εξάλλου, στις καλύτερες στιγμές της ελληνικής διηγηματογραφίας προβάλλει συνεχώς το βασικότερο ίσως χαρακτηριστικό της ταυτότητάς της: ότι διηγείται ή εξιστορεί με την ένταση ενός εσωτερικού βλέμματος που υποδηλώνει ότι έχει μια ιδιότυπη σχέση

πάθους με την εικόνα και τη λεπτομέρεια.

Μίλησα προηγουμένως για τη σμίκρυνση του ιστορικού χρόνου στο σύγχρονο ελληνικό διήγημα, για το ότι ολοένα και περισσότερο εκλείπει από αυτό η τάση αρκετών συγγραφέων μας της δεκαετίας του 1950, του 1960 ή του 1970 να προσπαθούν να αποδώσουν, με οποιοδήποτε αφηγηματικό είδος κι αν ασχολούνται, την ακριβή εικόνα της εποχής τους. Σε όποια έκταση και αν συνέβη αυτή η επιδίωξη της καταγραφής της εποχής και των ηθών της στο κάτοπτρο της λογοτεχνίας, σκέπτομαι πως ήταν μάλλον το αναγκαίο τίμημα για να εξοικειωθούν αρκετοί Έλληνες με τις αναρίθμητες πληγές του 20ού αιώνα, ενός αιώνα που υπήρξε ιδιαίτερα αιματηρός και ιδιαίτερα διχαστικός για τέσσερις τουλάχιστον γενιές. Χωρίς λοιπόν να έχει καταργηθεί τελείως από την προοπτική των συγγραφέων το ιστορικό περιβάλλον, χωρίς να έχουν απαλειφθεί τα στοιχεία εκείνα που έμμεσα σχηματίζουν στη φαντασία μας τις κοινωνικές συνήθειες και τις τοπικές ιδιαιτερότητες των προσώπων τα οποία εμφανίζονται στις διηγήσεις αυτού του βιβλίου, το βέβαιο είναι πως τα πάθη της ψυχής και του σώματος δεν έχουν άλλη καταγωγή και πατρίδα από την καταγωγή και την πατρίδα κάθε μοναχικής ύπαρξης. Το διήγημα, από αυτή την πλευρά, ανεξάρτητα από τις επιμέρους α-

φηγηματικές τεχνικές που δανείζεται, έχει τη μοναδική ικανότητα να είναι ό,τι η κίνηση του *gros plan* για την τέχνη του κινηματογράφου. Όσο περισσότερο το βλέμμα του διηγηματογράφου πλησιάζει τον άνθρωπο στο μικρόκοσμό του, όσο προσπαθεί να ακινητοποιήσει τις απλούστερες κινήσεις του, να τρυπώσει στη φαντασία του και να παρατηρήσει μέσα από τη

ματιά του, όσο δοκιμάζει να συν-αισθανθεί τη βιαιότητα των αισθημάτων και τη βαθύτερη και βουβή απελπισία του, τόσο περισσότερο κάνει τον μακρινό και διαφορετικό άλλο έναν που μας μοιάζει.

Αλέξης Ζήρας
Κριτικός λογοτεχνίας
Γραμματολόγος

4.

Πριν ξεκινήσω τη σύντομη εισήγησή μου θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, μια από τις πλέον δραστήριες επιστημονικές εταιρείες στον τόπο μας, που με τίμησε αναθέτοντάς μου, μαζί με την επί πολλά χρόνια πρόεδρο της Εταιρείας Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, την επιμέλεια αυτού του εξαιρετού τόμου, για τον οποίο μίλησαν αναλυτικά οι εκλεκτοί συνάδελφοι που προηγήθηκαν. Εγώ θα ήθελα να σας πω δύο λόγια μόνο για το πώς φτάσαμε στον θαυμάσιο τόμο που παρουσιάζουμε σήμερα, τον οποίο τολμώ να πω πως οραματίστηκα όταν εισηγήθηκα τη διοργάνωση του συνεδρίου, του οποίου ο τόμος αυτός αποτελεί τον καρπό. Θα με βοηθήσει στην αφήγησή μου ένα ανέκδοτο.

Έχετε ακούσει το ανέκδοτο για

την άσπρη και τη μαύρη αγελάδα; Αν όχι, θα σας το συνοψίσω. Ένας χωρικός έχει δύο αγελάδες: μια άσπρη και μια μαύρη. Αποφασίζει να τις πάει στο παζάρι για να τις πουλήσει. Όταν εμφανίζεται ο υποψήφιος αγοραστής, ο χωρικός αρχίζει να εκθειάζει την άσπρη αγελάδα. Μιλά για την καλή φυσική της κατάσταση, για την παραγωγικότητά της και απαριθμεί ένα προς ένα τα προσόντα της. Ο αγοραστής διαρκώς τον διακόπτει ρωτώντας τα αντίστοιχα για τη μαύρη αγελάδα, και σε όλες του τις ερωτήσεις παίρνει έκπληκτος την απάντηση: «και η μαύρη... και η μαύρη».

Το ανέκδοτο αυτό θα μπορούσαμε θαυμάσια να το μεταφέρουμε στη σχέση του διηγήματος με το μυθιστόρημα. Στην περίπτωση αυτή, όπως θα έχετε καταλάβει, η άσπρη αγελάδα θα ήταν δίχως άλλο το μυθιστόρη-

μα και η μαύρη το διήγημα. Αδιαμφισβήτητος πρωταγωνιστής του μυθοπλαστικού πεζού λόγου, το μυθιστόρημα κυριαρχεί στον εκδοτικό στίβο όχι μόνο με πρωτότυπα έργα αλλά και με αναρίθμητες μελέτες, αφήνοντας πίσω του, σε μακρινή μάλιστα απόσταση, το συγγενές του λογοτεχνικό είδος, το διήγημα, μολοντί αυτό δεν υπολείπεται σε χάρες, ακριβώς όπως η μαύρη αγελάδα δεν υστερούσε σε τίποτα έναντι της άσπρης.

Δεδομένης της μεγάλης δόξας την οποία έχει γνωρίσει το διηγηματικό είδος διεθνώς, από συγγραφείς όπως οι: Poe, Hawthorne, Maupassant, Gogol, Pushkin, Turgenev, Chekhov, Dickens, Joyce, Woolf, Beckett, Kafka, Hemingway, Fitzgerald, Faulkner, Spark, Calvino, Borges, Kundera κ.ά., αλλά και από σημαντικά ονόματα στον ελληνικό χώρο –ας μην ξεχνάμε τους Βιζυηνό και Παπαδιαμάντη, η παρουσία των οποίων δεν τιμά μόνο τον 19ο αιώνα αλλά τα νεοελληνικά γράμματα εν γένει–, η βιβλιογραφική ένδειξη όσον αφορά το διήγημα δεν μπορεί εύκολα να εξηγηθεί.

Τα τελευταία χρόνια εντυχώς φαίνεται πως η κατάσταση αυτή τείνει να μεταβληθεί. Στη διεθνή αγορά έκαναν την εμφάνισή τους κάποιες μελέτες του Cambridge University Press που καλύπτουν το αγγλικό και το αμερικανικό διήγημα από τη γέννησή του μέχρι τις μέρες μας με τρόπο υποδειγματικό. Στα καθ' ημάς, μονα-

δική μονογραφία σχετική με το διήγημα ήταν *Το ελληνικό διήγημα* του Γ. Βαλέτα (1983), εξαντλημένη εδώ και πολλά χρόνια. Μόλις το 2002 εμφανίστηκε η συνοπτική μελέτη *Το διήγημα*, του Χριστόφορου Μηλιώνη, με βασικές πληροφορίες για την εξέλιξη του είδους στον τόπο μας. Όμως, παρά τη φιλότιμη προσπάθεια του συγγραφέα, το κενό που υπήρχε στην ελληνική βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος δεν ήταν εύκολο να καλυφθεί από μια συνοπτική, γενικού χαρακτήρα μελέτη.

Την άγνοιά μας σε σχέση με το νεοελληνικό διήγημα διαπίστωσα εδώ και τουλάχιστον μια δεκαπενταετία, όταν ξεκίνησα να καταγράφω τα πρωτότυπα και τα μεταφρασμένα πεζογραφήματα στα έντυπα του 19ου αιώνα στο πλαίσιο της ερευνητικής μου δουλειάς. Εκτός από τα μυθιστορήματα, παρατήρησα πως υπήρχε πολύ μεγάλος αριθμός σύντομων πεζογραφημάτων τα οποία η κριτική αγνοούσε παντελώς. Ξεκίνησα την καταγραφή τους και αυτή η αρχική καταγραφή οδήγησε, λίγα χρόνια αργότερα, σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα με επιστημονικό υπεύθυνο τον Νάσο Βαγενά στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (1995-1997). Παράλληλα, τη δεκαετία του 1990 επανεκδόθηκαν πολλά από τα ξεχασμένα διηγήματα, κυρίως του 19ου αιώνα, και είδαν το φως πολυάριθμες μελέτες που προσέγγιζαν εκ νέου έργα αγνοημένα,

προσδίδοντάς τους την αξία που τους αντιστοιχούσε. Ακόμα έκαναν την εμφάνισή τους διδακτορικές διατριβές που επανεκτιμούσαν παλαιότερα έργα. Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, δύο προγράμματα που αφορούν το διήγημα του 19ου αιώνα βρίσκονται σε εξέλιξη στο Κέντρο Νεοελληνικής Γλώσσας. Εκτός όμως από την ερευνητική, εκδοτική και κριτική δραστηριότητα τη σχετική με τη διηγηματογραφία του 19ου αιώνα, άλλοι ερευνητές ασχολήθηκαν με τα διηγήματα του 20ού αιώνα, παλαιότερα και νεότερα, μέχρι και με αυτά στο διαδίκτυο· όμως συνέχισε να απουσιάζει μια συγκεντρωτική μελέτη, η οποία θα συμπεριλάμβανε διαφορετικές προσεγγίσεις του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους μέσα στο χρόνο και στο χώρο και θα απευθυνόταν στον έλληνα αναγνώστη που ενδιαφέρεται σοβαρά για το διήγημα.

Την έλλειψη αυτή διαπίστωσα εδώ και πολλά χρόνια, και γι' αυτό ει-

σηγήθηκα στην τότε πρόεδρο της Εταιρείας Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού ένα συνέδριο για το διήγημα. Έφτασε η ώρα που αυτό το συνέδριο πραγματοποιήθηκε. Καρπός του τόμος που παρουσιάζουμε σήμερα, ο οποίος πιστεύω πως καλύπτει, σε μεγάλο βαθμό, το βιβλιογραφικό κενό της ελληνικής πραγματικότητας. Την καλαίσθητη έκδοση του έργου θέλω να υπογραμμίσω, και να ευχαριστήσω γι' αυτήν τον Γιάννη Μαμάη, στο μεράκι του οποίου και τη χρωστάμε. Είμαι σίγουρη πως ο τόμος αυτός θα βρει την ανταπόκριση που του αρμόζει. Εύχομαι σε μερικά χρόνια ν' ακολουθήσει ένα ακόμα συνέδριο για το διήγημα κι άλλος ένας καλαίσθητος τόμος. Σας ευχαριστώ.

Σοφία Ντενίση

Επίκουρη καθηγήτρια Ιστορίας
και Κριτικής της Λογοτεχνίας
Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Μπ. Αϊχενμπάουμ, «Θεωρία της πεζογραφίας» [1927], στο: *Θεωρία λογοτεχνίας. Κείμενα των ρώσων φορμαλιστών*, μτφρ. Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995, σσ. 221 και 222 αντίστοιχα.

2 Βλ. ενδεικτικά: Mary Louise Pratt, «The Short Story: The Long and the Short of it», *Poetics* 10 (1981), σσ. 175-194.

3 Εκδόθηκε το 1888 και αναφέρεται στο χρονικό διάστημα 1801-1818, στο

μεγαλύτερο μέρος του οποίου ο Σταντάλ έζησε στην Ιταλία, στην πνευματική του πατρίδα σύμφωνα με τα λεγόμενά του.

4 Το πιο πρόσφατο από αυτά, το *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας* (μτφρ. Γιάννης Παρίσης, Μαρία Λιάπη, Μεταίχμιο, 2010), έχει το επιπλέον προτέρημα ότι είναι γραμμένο από έναν λόγιο λογοτέχνη, τον θεατρικό συγγραφέα και δοκιμογράφο J. A. Cuddon

(1927-1996). Εξ ου μάλλον και η σχετική αφηγηματική πλαστικότητα που έχει διασωθεί στη γραφή των λημμάτων.

5 Σε ιδιαίτερα καλαίσθητη έκδοση από τις εκδόσεις Gutenberg, με επιμέλεια και εισαγωγές της Ελένης Πολίτου-Μαρμαρινού και της Σοφίας Ντενίση. Το συνέδριο οργανώθηκε από την Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας σε συνεργασία με τον τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 8-11 Δεκεμβρίου 2005.

6 *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη*, σ. 11.

7 Λήμμα «Ηθογραφία», Εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα*, τόμ. 26, 1987, σσ. 219-222.

8 Αλέξης Ζήρας, «Η συμβιβαστική πρόσληψη του νατουραλισμού. Το παράδειγμα της *Μαργαρίτας Στέφα* του Γρηγόριου Ξενοπούλου», στο: *Η γραφή και ο καθρέφτης*, επιμ. Μ. Φάις, Πόλις, 2002, σσ. 111-135.

9 Σοφία Ντενίση, «Εισαγωγή», στο: *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη*, σ. 17.